

MET VAN MARUM DOOR ZUID-NEDERLAND EN RIJNLAND (1782)

R.J. Forbes

Martinus van Marum heeft ons in zijn archief, bewaard bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, vier dagboeken van zijne reizen naar Londen, Parijs, Duitschland en Zwitserland nagelaten, waarvan meestal slechts fragmenten zijn gepubliceerd. De eerste dezer reizen naar «Brabant, Luikerland, etc.» had echter een ander karakter en doel. Sinds 21 mei 1777 was van Marum «directeur van het natuurhistorisch kabinet» van de Hollandsche Maatschappij, waarvan hij in 1784 secretaris zou worden, welke functie hij tot zijn dood in 1837 vervulde. Maar bovendien was hij «directeur van het physische en het naturaliën kabinet» en «bibliothecaris» van de Teyler Stichting (1778) en de meeste zijner reizen waren dan ook bedoeld om voor de eerste opgezette dieren, voor de laatste mineralen, fossielen en physische instrumenten te kopen.

Van Marum, in 1750 te Delft geboren, was na het doorlopen van de Latijnse school naar Groningen gegaan om zich daar te doen inschrijven als student in de wijsbegeerte en in de medicijnen. Een van zijn leermeesters was Petrus Camper, van wien hij de liefde voor de physiologie van planten en dieren erfde. Op dat gebied begaf zich zijne dissertatie in de wijsbegeerte, waarmede hij op 7 augustus 1773 doctor in de wijsbegeerte werd, met het recht zich *Artium Liberalium Magister* te noemen en te doceren aan de universiteit. Op 21 augustus 1773 werd hij tevens doctor in de medicijnen op een physiologisch-zoologische dissertatie. Hij had gehoopt, Petrus Camper, die in hetzelfde jaar met emeritaat ging, op te volgen, doch Munniks werd in zijn plaats benoemd en van Marum ontvluchtte Groningen om zich te Haarlem als dokter te vestigen. Hij werd daar al spoedig benoemd tot (onbezoldigd) lector (*Maitre de Conférences*) (1777) en begon een serie Openbare Lessen met een «Intree-rede over het nut der Natuurkunde in 't algemeen, en voor de geneeskunst in 't bijzonder». Daarmede begon een belangrijke wetenschappelijke carrière. In Teyler's Stichting experimenteerde hij met de grote electriseermachine, door hem en John Cuthbertson gebouwd, waardoor zijn faam spoedig over de grenzen reisde, terwijl hij met de Hollandsche Scheikundigen de nieu-

we leer van Lavoisier zou bestuderen en in de Nederlanden zou verbreden. In 1787 publiceerde hij zijn «Schets der Leere van M. Lavoisier», twee jaren vóór Lavoisier zelf een samenvatting zijner nieuwe opvattingen het licht deed zien. Zoo ver was het intusschen nog niet.

Op 11 februari 1781 huwde Van Marum Joanna Bosch, enige dochter van de drukker van de Hollandsche Maatschappij, die ook zijn intreedere had gedrukt en die in 1780 was gestorven. Zijn rijke bruid was tien jaren ouder, doch het werd een zeer gelukkig, zij het kinderloos huwelijk. Joanna hielp haar man met zijn werk en hoewel zij geen vreemde talenkende registreerde zij met de hand copiëen van de brieven, die haar man aan vele geleerden richtte, al was dit vaak oorzaak voor grote moeilijkheden, voor hen, die dit brievenboek willen ontcijferen. De eerste reis die zij te samen maakten in juli en augustus 1782 is dan ook te beschouwen als een verlate huwelijksreis, waarbij landschap en monumenten in de beschrijving een grote rol spelen. Dat sluit echter niet uit, dat de weetgierigheid van Van Marum hem parten blijft spelen en dat hij tijdens deze reis precies weet welke wetenschappelijke bezienswaardigheden ongedwongen kunnen worden ingelast en hij beschikt reeds over correspondentie-vrienden, die hij bezoekt en die hem ter plaatse met informatie ten dienste staan. Deze bezoeken en bezichtigingen hebben dus een nauw verband met het werk, dat hij reeds te Haarlem op zich had genomen bij de Teyler's Stichting en bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. In de laatste instelling berusten nog duizenden brieven (die waarschijnlijk binnenkort als microfiches voor belangstellenden te verwerken zijn), grotendeels gelijk dit reisboek nog ongepubliceerd en bewerkt. Daaruit blijkt ook zonneklaar, dat deze reis voor Van Marum goede vruchten afwierp, getuige de volgende brieven in dit archief.

aan en van :

F.X. Burtin, Brussel	3 brieven (1787-1788)
J.H. Mussche, Gent	4 brieven (1816)
J.H. Onderdenwijngaart Cunzies, Brussel	10 brieven (1826-1835)
J.J. Galoppin, Luik	3 brieven (1828-1829)
J. W. C. A. Baron von Hupsch, Keulen	15 brieven (1782-1804)
J.B. van Mons, Leuven	56 brieven (1798-1820)
Sommé, Antwerpen	7 brieven

Zo is dan juist dit reisdagboek als achtergrond van de latere betrekkingen tussen Zuid-Nederlandse geleerden en Van Marum van groot belang en we laten dus hier dit dagboek in originele spelling en stijl volgen : Uiteraard blijven diverse uitspraken en critische opmerkingen van Van Marum voor zijn eigen rekening. Men moet echter een auteur de wetenschappelijke eer aan doen zijne uitspraken integraal weer te geven, ook al vindt men, dat ze op misvattingen en vooroordeel berusten, hij is nu eenmaal een kind van zijne opvoeding, milieu en tijd.

SUMMARY.

Martinus Van Marum, a physiologist and physician by training, was the curator of two Haarlem «Learned societies' collections» and a very active promotor of the introduction of modern science and scientific methods in the Low Countries during the Napoleonic period. This essay gives the untouched manuscript recounting his travels to Brabant, Flanders, Liège and the Aachen region in 1782 and his contact with scientists and collections in that part of the world.

JOURNAAL VAN EEN REISJE NA BRABANT, LUIKERLAND, ETC. JULI EN AUGUSTUS 1782 DOOR MARTINUS VAN MARUM.

10 July. Voorgenomen hebbende dit reisje te doen, zijn wij ten dien einde vertrokken van Haarlem 10 July zijnde Woensdag. Na te Leiden ons middagmaal gehouden te hebben vertrokken wie dien zelfden na 's Hage met de trekschuit. De Hofstede Hofwijk gelegen onder Voorburg, thans toebehoorende aan den Heer Bogaard te Rotterdam, heeft eenige vermaardheid gekregen in de geschiedenis der sterrekunde, wegens de ontdekking eener Sateliet van Jupiter door den Grooten Huygens op deze hofstede gedaan.

11 July. De volgende dag is besteed tot bezichtiging van merkwaardigheden. Het kabinet van zeldzaamheden van den Prins is ons door de Heer Vosmaar zelfs vertoond. De verzameling is groot, dog wat de schikking betreft, hier aan zoude vrij wat kunnen worden verbeterd naar het oordeel van alle deskundigen. Behalve natuurlijke voortbrengselen vind men er ook vele werken van kunst, tot welcker verkrijging genoemde vorst zekerlijk uitmuntende gelegenheid heeft. Dezelve zijn meest uit de Oost en West toegezonden.

Terwijl de Egyptische Mumies vertoont wierden verhaalde de Heer V. een handschrift te bezitten van zekere Biltius, een Zeeuw, die eenen kunstbereiding hadde uitgevonden om lijken voor verderf te bewaaren. Dog de Heer V. klaagde, dat beide stijl en letteren zo slegt waren, dat

bijna geen kans zag om het werk te ontcijferen. Mochte het menschdom nog met veelen meer nuttigen uitvindingen worden verlicht, dan deze zouden zijn, daar een zeer gedrochtelijk bijgeloof den Egyptenaren eerst den weg tot dezelve heeft gewezen.

Na den middag deden wij een tour na Scheveningen, alwaar men de bekende zeilwagen bewaart, door Stevin ten tijde van Pr. Mauritz uitgevonden. Men heeft met dezen wagen langs het strand reizende een ongehoofelijk langen weg binnen zeer korten tijd afgelegd. Dog men moet den wind van achteren hebben, en dus kan men nooit met dezelfde wind heen en weer reizen.

Na 's avonds in het bosch, als ook op het kleine Loo (alwaar een Diergaarde is, dog van zeer weinig belang) te hebben gewandelt, vertrokken wij den volgenden morgen na Delft.

12 July. Voor het eerst zagen wij aldaar met dien stillen en heiligen eerbied, welke de herdenking van 's mans verdiensten en geledene wederwaardigheden noodzakelijk moesten inboezemen, het grafteken van H. de Groot, nu onlangs (dat is omtrent 130 jaren na 's mans dood) op kosten zijner nakomelingen opgericht. De vervaardiger van dit stuk woont te Rotterdam. Ik moet bekennen, dat de smaak des kunstenaars mij niet zeer heeft voldaan. Echter gaf het mij een bijzonder genoeg een gedenkteeken te vinden toegewijd aan meer stille deugden, vaderlandsliefde, en wetenschap; een graftombe zonder kanonnen, vaandels, zwaarden, trommelen, etc.

De burgwallen te Delft waaren bezoomt met versch opgebaggerden slijk, welke in 't warme weer de lucht niet weinig moest bederven. De Luc verwondert zig dat de anders zo naaagezette Hollandsche zindelijkheid kan toelaten, dat men allerlei vuiligheden in de burgwallen werpt, daar in vele steden het water maar zelden ververscht word. Kende hy de rechten aard der Hollandsche zindelijkheid?

Van Delft vertrokken wij op Rotterdam Vrijdag 12 July, en hebben aldaar gelogeert in 't Zwijnshoofd, niet verre van het bekende standbeeld van Erasmus. Dit standbeeld heeft niet altoos ongemoeit en gerust den plaats mogen bekleden waar het nu ziet. Eens is het door het oproerig gepeupel in 't water gesmeten. En gelijk die grote man bij zijn leven door dwepers en monniken is vervolgd geworden, zo hebben ook lange na zijnen dood priesteren en hervormde Synoden zig tegen dit standbeeld verzet. Eens heeft de Hoog Eerwaardige Synodus van Zuid-Holland ernstig begeert dat dit overblijfsel van Paapschen zuurdessem, dit aanlokkelijke voorwerp van afgoderij uit de ogen van 't gemeen mochte worden gebannen.

Saterdag 13 July besteed met Rotterdam te doorwandelen. En gezien het kabinet van natuurlijke zeldzaamheden van wijlen den Burgemr. Gevers, vooral rijk in horens en schelpen. Men eischte 30.000 gl. voor deze verzameling.

14 July. Zondags was alles even doods in deze zoo volkrijke stad. Men konde niet nalaten te denken aan de toenaam van *herderlievend volkje*. Dezen zelfden middag zijn wij met een boejer langs de Maas na Dordrecht gevaren. Deze vaart is alleraangenaamst.

15 July. 's Maandags gezien de marmeren predikstoel in de Groote kerk van Trauer. De munt van de Grafelijkheid, waarin echter tot ons leedwezen niet gewerkt wierde. De zaal waar 't Synode van Dordrecht is gehouden, een oud gesticht, hetwelk dreigt in te storten. Men heeft er voor enigen tijd Comedie in gespeelt.

Eindelijk hebben wij een houdvlot aangetroffen op de Merwe, en hebben bij die gelegenheid een denkbeeld gekregen omtrent de huishouding, aldaar plaats hebbende.

Gelogeert bij Swart in de gouden Leeuw, vrij goed en niet duur.

's Maandags ten half twaalf zijn wij met dezelfde boeier, met welke wij gekomen waren, vertrokken na de Moerdijk - vandaar na Breda, alwaar hebben gelogeert in den Prins Cardinaal bij van Opdoop, een zeer goed logement.

16 July. Den volgende dag gezien de hoofdkerk met verscheidene denktekens, onder welke alleen bezienswaardig is de tombe van Engelbert van Nassau van anno 1504. Hier zijn twee beelden van Egyptisch marmer van M. Angelo. en twee andere door een leerling van dezen voornamen kunstenaar.

Dingsdag morgen 16 July vertrokken van Breda, 's avonds ten half negen te Antwerpen aangekomen, alwaar gelogeert hebben in 't Hotel de Bruxelles op de Maire, een zeer goed logement.

Woensdag 17 July. 's Morgens met een koets uitgereden. Gezien het kabinet van schilderijen van den Hr. Van Lancker, en nog een van den Canonicus Knijff, hetwelk veel grooter is.

De rijke abdij van St. Michel, alwaar een aangenaam gezicht over de Schelde. De beurs, zeer oud, en verre beneden die van Amsterdam en Rotterdam. Boven de Beurs de Schildersacademie, alwaar beroemde stukken vertoont worden. De Cathedrale of Vrouwenkerk, een gebouw sedert lang beroemd. Onder de schilderstukken word de voorrang gegeven aan twee tafelen van Rubbens, van welke het eens, de afnemning van 't kruis, en de andere de hemelvaart der H. Maagd verbeelt. Verder verdwaalt het oog in velerlei sieraden, met welke deze kerk na mijn inzien altezeer

is opgepropt 's Namiddags te 3 uren wederom uitgereden. Alstoen geweest in Het klooster der Preekheren; alwaar de berg Calvaria, het H. Graf en andere zaken van dien aart worden vertoont. Het hoogaltaar in de kerk is bezienswaardig.

Na het waterhuis in 't kwartier der brouwers. Hier wordt het water van Herenthals afgeleid zijnde, door een zogenoemde Rozenkrans opgewerkt ten dienste der brouwerijen.

Het Oostersch huis daaromtrent, een zeer groot gebouw zonder smaak, en zeer vervallen, gelijk gansch Antwerpen ontrent de Schelde.

De S. Walburgskerk word voor de oudste der gansche stad gehouden. De Citadelle is opgebouwt door duc d'Alva. Men toont in de kerk het grafteeken van een Spaansch Gouverneur, met name *del Pico*.

Op de Vrijdagsmarkt toont men de van ouds beroemde Plantijnsche drukkerij. Dit huis wordt bewoont door Moretus, een afstammeling der Plantijnen. De Comediezaal vertoont niets merkwaardigs.

Het Stadhuis is een zeer groot gebouw op de markt bij de Cathedrale kerk. De stad is verdeelt in 32 quartieren. De huizen zijn alle genommet. Men begroot het getal der inwoners op 60.000, elk huis op 4 mensen gerekent. Men huurt te Antwerpen, en in andere Brabantsche steden een knecht tot geleide, en ook om in de logementen beter oppassing te hebben. *Donderdag's morgens 18 July* half zeven vertrokken wij van Antwerpen, en na de Schelde overgestoken te zijn aan de overzijde, het Vlaamsche hoofd genaamt, rijtuig genomen.

Men zegt, dat de Schelde voor Antwerpen 1.000 voeten breed is, en 90 voeten diep, dat schepen, 20 voeten diepgaande, aan de kaai kunnen lossen. Tegen de avond in Ghent gekomen, alwaar gelogeert hebben bij Champon op de Kouter, een redelijk goed logement.

Vrijdag 19 July gezien de hoofdkerk aan St. Bavo toegewijt, een ruim en zindelijk gebouw met eene zeer schoone marmere predikstoel (*chaire de verité*) van Delvaux, ook siet men daar verscheidene schoone schilderstukken. De Abdij van S. Pieter, een zeer rijk gesticht. De kerk is na het model van S. Pieter te Rome gebouwt. Ook is er een groote boekerij, welke in een schone zaal bewaart word.

Voorts hebben wij een tour door de stad gedaan, welke schoner en beter bevolkt is dan Antwerpen. Men reket thans het getal der inwoners op 80.000.

Ik ben geklommen op den toorn van Belfort, alwaar men een zeer schoon gezicht over de stad en de vruchbare vlaktens van Vlaanderen heeft, ook het ik vandaar terloops het stadhuis gezien, een zeer oud Gotisch gesticht.

Vrijdag 19 July. Ten 1 uuren met de Diligence van Ghent vertrokken na Brussel, alwaar gearriveert ten half negen en gelogeert in het Hotel d'Hollande.

Saterdag 20 July gezien de hoofdkerk van S. Gudula, welke bij die van Antwerpen en Ghent afvalt. Alle schilderijen binnen deze kerk hebben bijkans betrekking op zekere misdaad door Jooden gepleegt, welke namelijk een hostie met priemen staken, uit welke bloed zoude zijn gelopen. Diergelijke historien zijn niet zeldzaam.

Op de place Royale, de prachtige gevel der Abdije van S. Gobert en het standbeeld van Prins Karel te paard. Sur la grande place, een oud gotisch stadhuis en enige huizen in welke de gildens bijeenkomen.

La maison du Roi, alwaar verkoppingen worden gehouden van het hout, vallende in de in het nabij gelegene sonienbosch (bois de Sogne). Eindelijk is deze markt merkwaardig, wijl de eerste offerhanden der Nederlandsche vrijheid de graven van Egmond en Hoorn aldaar hun leven lieten.

Eindelijk verdient onder de Brusselsche plainen de plaats van S. Michel, wegens de schoone gebouwen er rondom staande, te worden bezichtigd. Want men ziet te Brussel en Ghent gebouwen, welker weerga in uitgestrektheid en grootsheid men in de Vereenigde Nederlanden te vergeefs zoeken zou. De Staatenkamer is niet zeer groot, maar bij uitstek prachtig. Men ziet er de beeltenis van den tegenwoordigen keizer, onder een karmozijn verhemelte. Op de gallerij de Nederlandsche vorsten uit het Huis van Oostenrijk van Philips de Schoone vader van Karel 5, tot Karel 11, in 't begin dezer eeuw zonder kinderen overleden.

's Avonds de comedie bijgewoont. De klederen der acteurs en actrices zijn prachtig, alles is er donker, wijl men niet gewoon is de liges te verlichten dan op zekere feestelijke tijden.

Sondag 21 July zagen wij de processie van het H. Sacrament, welke hier jaarlijks gehouden word ter nagedachtenis van de door de jooden gepleegde heiligschennis, van welke hierboven is gesproken. De schat van zilver, goud en edele gesteentens, welke bij deze gelegenheid werd omgedragen, is zeer aanmerkelijk. De aartshertogin zelfs was onder het gevolg met haaren Gemaal, de hertog van Saxon-Teschen.

Na de middag deden wij een wandeling in het parc, alwaar alles verrukkelijk was. Men heeft aldaar het gezicht op de schoonste gebouwen van Brussel. De breede en ruime dreven zijn versiert met veele standbeelden en termes voor een groot gedeelte aldaar gebracht van het lusthuis ter Vuuren, en door den tegenwoordige keizer aan de Stad geschonken.

Aan het einde is een grote kom, rondom welke men wandelingen am-

phiteatersgewijs heeft aangelegt. De toeloop der wandelaren was uitnemend groot, waartoe het schoone weer, en het 's morgens gevierde feest veel toebracht. Deze wandeling is alleen voor de burgerij. Den adel vermaakt zig buiten den Leuvensche poort in eenen laan, welke men Corso noemt. Bij het Brusselsche parc zijn verscheidene gebouwen, tot algemeen gebruik dienende. De bijgelegen Vauxhalstraat ook voor een ieder bij avond open. Aldaar wordt een Comediehuis aangelegt, hetwelk klein, echter zeer fraai zijn sal. Des avonds ten tien uuren wandelden wij in de Vauxhal. Men betaalt een Brabandschen schelling voor de entré. De muziek had niet veel te beduiden.

Maandag 22 July een visite gedaan bij den Hr. Burtin, médecin consultant Sc. Dezelve heeft eene verzameling van natuurlijke zeldzaamheden, ter welker verkrijging het omliggende land zelfs uitmuntende gelegenheid geeft. Hij verhaalde dat de bevolking en bloei van Brussel gestadig aangroeide, en dat men thans 15.000 huizen en meer dan 100.000 menschen in die stad telt. Verder merkte genoemde heer B. aan dat de *physieke* gesteldheid des lands uitnemend goed, dog de *morele* toestand zeer slegt was. Dat de grooten en edelen alleen die konsten aanmoedigen welke eene meer of min verfijnde weelde voeden: dog dat eigenlijk genoemde wetenschappen, welke het verstand beschaven, of het hart verbeteren beloning nog ondersteuning vonden.

De heer B. hield den tegenwoordigen keizer voor een vorst, wiens zorgen zig alleen tot den oorlog en den koophandel bepaalden, en die met konsten en wetenschappen zeer weinig op heeft.

Na den middag gezien het klooster der Capucijnen, alwaar wij door de monniken zeer vriendelijk wierden ontvangen. Gezondheid en gerustheid des geestes schijnen het deel dezer menschen te zijn.

's Avonds deden wij een tour buiten de stad om den Engelschen tuin van den Hr. Walkiers te bezichtigen. . Dezelve is zeer schoon, en tot hier toe heb ik geenen aanleg van dien aard gezien, waarin de wilde woeste natuur zowel was nagebootst.

Dingsdag 23 July in gezelschap van den Heer B. gezien de kerk van Notre Dame de la Victoire, alwaar een schoon grafteeken van den Princen van Tour en Taxis.

Te Ghent, en vooral te Brussel word meest Frans gesproken. Er zijn veele inwooneren welke het Vlaamsch zelfs niet verstaan. De meesten echter, zelfs onder lieden van minderen rang spreken beide taalen. Het is opmerkelijk, dat in het eene kwartier der Stad Brussel de volkstaal Fransch, en in het andere Vlaamsch is.

's Morgens te 9 uren vertrokken wij na Leuven, alwaar wij logeerden in de Stad Keulen.

In de Cathedrale of S. Pieters kerk te Leuven heb ik niets opmerkelijks gevonden. Men kan dezelve passeeren, wanneer men de kerken van Antwerpen en Ghend gezien heeft.

De gehoorzalen der Academie, en vooral de zaal waarin de Bibliotheek word geplaatst, verdienen gezien te worden. Men was thans bezig met die verzameling van veele onnutte en verstandbedervende monnike schriften te zuiveren. De heer B. te Brussel verzekerde ons dat deze Hooge School alsnog vol onwetenschap, verwaandheid en bijgeloof is. Dog de Professores Leempoel verzekerden ons dat men als 't ware bezig was met dezelve als geheel nieuw te creeren.

Het stadhuis op de markt staande verdient te worden gezien als een zeer wel onderhouden model der Gotische bouwkunst. Het oog verdwaalt en verwart in de zeer groote menigte spitsen en krullen, welke van alle kanten uitsteken.

De tuin der Hooge School is van weinig belang, klein, en zonder orde. Hierbij staat de ontleedzaal, koepelswijze aangelegd. Men bewaart er een gehangene familie, omtrent 150 jaren oud, in welke men de wezenstrekken nog zeer wel kan onderkennen. Voorts een bijzonder menschelijk monster, voor 6 jaren van Mechelen aldaar gebracht. Twee zeer gelijke en welgeschapene hoofden en bovenlijven loopen in een onderlijf. In enige jaaren was er in deze zaal geen lijk ontleed.

Het Vicum is een collegie der Hooge School, waarin physische instrumenten worde nverzamelt. Deze verzameling, in verscheidene vertrekken geplaatst, is vrij aanmerkelijk. De opzichter, de Hr. Canonicus Thysbaart is een zeer kundig man, welke ook zelfs nieuwe werktuigen maakt. Eindelijk heeft men in dat zelfde Collegie een kabinet van natuurlijke zeldzaamheden beginnen aan te leggen.

Leuven zelfs heeft niets aanlokkelijk en zijnde, hoewel aanmerkelijk groot, een oude, morsige en geensints luchtige stad, welke dus bij Brussel en Ghend zeer afvalt.

Woensdag morgen 24 July ten 8 uren van Leuven voortgereist na Luik. Men reist door Tienen of Tillemond, eene vrij aanmerkelijke plaats, welke omtrent 10.000 inwooners zoude bevatten. Ten een uren kwamen wij by Orsmaal, alwaar een keizerlijke commissaris is, om de goederen van de reizigers te bezichtigen. Men zegt, dat zijne Majesteit omtrent 10.000 zulke lieden in zijnen dienst heeft. Men kan het lastig onderzoek dikwerf voorkomen met eenen kleinen steekpenning vooraldien men voor geen koopman word aanzien.

Van Orsmaal komt men te Harmaal, welk dorp onder Luikerland behoort. Aan de linkerzijde van de weg staat een oud kasteel hetwelk den koning van Pruisen toebehoort. Men verhaalt vele spookhistorien, welke aldaar zouden zijn voorgevallen. Omtrent half twee te S. Truijen komende hielden wij ons middagmaal in de Wildeman, vandaar circa half vier zijnde vertrokken, kwamen wij te half negen te Luik. Men ziet de stad van die kant in een dieper vallei liggen, en de weg daalt zo sterk, dat men genoodzaakt is de wielen van het rijtuig vast te binden. Ons voornemen was om aanstonds na Spa voort te reizen, en by de terugkomst Luik te bezichtigen. Wij vertrokken dan *Donderdag 25 July* 's middags te half tweeën. De weg loopt over en langs vrij hoge en op sommige plaatsen ook steile bergen en naakt rotzen, welke zeer wilde gezichten uitleveren, voor al voor zulken welker oogen aan effene en platte landen gewoon zijn.

Te 5 uren aan het Hotel du Grand Soleil tusschen de rotsen. Half negen te Spa, alwaar wij onze intrek namen à la Cour de Londres, tegenover de Fontein Pouhon.

Zoo ras een vreemdeling te Spa kooft hij van alle kanten omringt door coiffeurs, snijders, marchands de modes, etc., welke meest met gedrukte kaartjes hunnen dienst aan bieden «au dernier gout, et à juste prix». Ook komen de monniken uit het bijgelegen Capucijner klooster het gebruik van hunnen tuin door vreemdelingen aanbieden, waarvoor zij een klein geschenk wachten.

Wij merkten ras dat men in het genoemde logement zeer grof rekende. Ook wierden wij onderricht, dat het ongeraden was langer in een herberg te blijven zonder omtrent alles te accordeeren; en dat men nog beeter deede zo men in een bijzonder huis zijn intrek naame, en aldaar kamers bij de week huurde. Wij verkozen het laatste en verhuisden den volgenden dag. Er staan zeer weinig huizen in Spa zonder uithangborden, en waar men geene vreemdelingen ontfangt.

Over de fonteinen van Spa zijn verscheidene verhandelingen geschreven, welke men op de plaats zelf kan bekomen bij de boekverkoopers, welke aldaar jaarlijks van Luik gedurende het Saisoen koomen. Behalve van de Fontein Pouhon, welke in het vlek zelfs is, hebben wij geproeft de wateren van Gironsterre, Savenière en Groesbeek omtrent een half uur, en wat vered van het vlek zelfs gelegen. Men kan licht denken, dat deze wegen 's morgens door de brongasten zeer levendig worden gemaakt. Sommige bezoeken de genoemde fonteinen met rijtuigen, doch de meesten te paard. Eene gestadige loomheid en slaapzucht is een zeer onaangenaam gevolg der bronkuur.

Spa is een zeer geschikte plaats voor lieden van de groote waereld, die

leven om sig te *amuseeren*; en die de verstroingen der vermaken wel *Leven* noemen. Geneugten van een stiller en eenvoudiger aard, en eenzame verlustigingen moet men hier niet zoeken. Ook is de plaats er geheel niet toe geschikt, zijnde rondom door steile en naakte rotzen besloten, van welke gezicht men ras verzadigt is, en welke geen aangename wandelplaatsen of lommer geven kunnen.

Maar wat de zoogenaamde grote en beschaafde waereld betreft, dezelve ziet men aldra in zijnen vollen luister in eene plaats, welke gedurig door menschen van den hoogsten rang word bezocht, en waar de grootste lichtmissen en getitelde lediggangers zig van den vervelenden last des tijds zoeken te ontdoen. Deze lieden geven den toon aan in Spa, voor hunnen smaak is alles ingericht, zo dat iemand van verschillende aart of levenswijz er zig ras vervelen moet.

De redoutezaal is vrij grootsch en prachtig. Het comediehuis, net en wel aangelegt. De Fransche trouw, welke gedurende den winter in Luik is, koomt er gedurende het saisoen drie avonden 's weeks spelen. Verder verdient ook de Vauxhal te worden bezichtigd. Aldaar en op de redoutezaal houd men beurtelings bal en assemblé. De meest bekende hazardspelen te Spa gebruikelijk noemt men pharaon, biribi, creps en trente et quarante. Gehele hopen goude worden door de bankiers uitgelegt om de begeerlijkheid der omstanders uit te lokken. Hun verlies is echter op den duur vrij zeker, wijl de kans volgens uitrekening van deskundigen ongelijk is, vooral in de eerstgenoemde spelen. Ook wint de bank jaarlijks een aanmerkelijken schat, en het zijn de spelers, die alle de nieuw aangelegde gebouwen en nieuw aangelegde wegen te Spa hebben bekostigt. Het voordeel is voor de regeering of den Prins-bisschop van Luik, welke de bank gedeeltelijk voor zig zelve behoud, gedeeltelijk aan anderen uitbeest.

Het meest gebruikelijke spel, en met hetwelke de grootste sommen worden verspeeld is pharaon. Dog om de woede van deze drift in vollen kracht te zien, moet men zig bij de creptafel vervoegen, alwaar de hoorn-tjes en dobbelsteenen den ganschen nacht door rammelen.

Sedert omstreeks xx jaren zijn de genoemde buitensporigheden te Spa trapsgewijze toegenomen, en sommigen roemen nog de eenvoudige en gemeenzame levenswijze, welke aldaar weleer heerschte. Ook sedert dien tijd de meeste nieuwe gebouwen aangelegt, welke het oude Spa van het Nieuwe onderscheiden.

Om de plaats aan de slechtste zijde te leeren kennen dient zeker boekje dit jaar uitgegeven onder den titel *Tableau de Spa*. De schrijver is misschien een der zulken, welke aldaar hun geld verspeelt hebben. Echter

heb ik er veel waarheid in gevonden.

Vrijdagmorgen 2 August 10 uren van Spa vertrokken. Door Theux, een dorp hetwelk aanmerkelijk lager ligt, zijn wij voortgereist langs dezelfde rotsachtige wegen naar Verviers, een vrij aanmerkelijke plaats, welke voornamelijk door lakenweverijen bloeit. Dezelve is in een vallei gelegen, en men vind daar rondsomme schoone uitzichten. Na gegeten te hebben à l'enseigne de l'Empereur beklommen wij aan de andere zijde der stad na de kant van Aken een zeer stijlen weg. Dog dit ongemak wierd rijkelijk vergoed voor het schoone uitzicht op de valleien, hetwelk men van de hoogtens geniet. De grond rijst verder nog meer, tot dat men komt à l'hotel du Bel Oeil, omtrent Henry Chapelle gelegen. Wanneer men op de zolder van het gemelde huis klimt, doorloopt het oog een verbazend uitgestrekte vlakke. Te gelijk ontdekken zig het Keurpaltzich, Luiks, Cleefsch, Geldersch, Limburgsch, Brabands en Frans gebied en de toorens van 29 steden, onder welken 's Bosch op 25, Bastonne op 28, Eindhoven op 22, en eindelijk de Cleefsche berg op 28 uren afstand.

Wat verder aan de weg een groef van kalamijnsteen. Ten half negen kwamen wij te Aken, zijnde opgehouden door vermoeidheid onzer paarden, welke men te Spa gewoonlijk zeer slecht aantreft.

Te Aken gelogeert in het Hotel du Grand Dragon, bij Fincken.

Saterdag morgen 3 Augustus gezien de kathedrale kerk, gebouwt door Karel den groten, welke tot op dezen dag voor een beschermheilige der stad word gehouden, en wiens beeltenis jaarlijks feestelijk word omgedragen. Hy zelfs legt in deze kerk begraven onder eene grote kroon, hangende in het midden der dôme. Echter ziet men niet het minste gedenkteeken of opschrift. Men verhaalt dat Keizer Frederik I omtrent 3 eeuwen na het overlijden vanden genoemden vorst dit graf deed openen, als wanneer de overblijfselen in een zittende gestalte wierden gevonden met een afschrift van een Latijnschen bijbel, van welk afschrift nog iets zal worden gezegt. Want, daar wij voorgenomen hadden een springtochtje na Keulen te doen en dan langs denzelfden weg weder te keren, vonden wij goed onze nieuwsgierigheid tot onze terugkomst uit te stellen.

Na den middag reden wij na den Leosberg, nabij de stad gelegen, en bekent bij de verzamelaars van natuurlijke zeldzaamheden, welke aldaar gevonden worden wegens de versteeningen. Vandaar vertrokken wij na Borchheit, een klein uur van de stad gelegen, alwaar de warme baden worden gevonden. In het dorp zelfs is een kom, waarvan het water zo warm is, dat men er de hand zonder zig te branden niet in kan steken, en het wit van een ei er binnen een half uur in stolt. De voornaamste warme baden zijn in de herberg de Kreeft. Wat verder aan komt men

aan eene weide, door welke op korten afstand twee kleine beekjes stroomen, het een van zout, het andere van warm water.

Sondagmorgen 4 Augustus te 6 uren vertrokken wij met de gewone postwagen van Aken naar Keulen. De weg loopt over Gulik en Berg en is over 't geheel gansch niet onvermakelijk. Op de laatstgenoemde plaats deden we een sober middagmaal. 's Avonds te 7 uren ten Keulen komende namen wij onze intrek à l'Enseigne du Saint Esprit, alwaar men op de Rhijn ziet

5 August. Maandag gezien de kerk der Heil. Apostelen, aan welker ingang men ontmoet het graf van zekere edele vrouwe Richmud van Adoich, welke levendig begraven zijnde den volgende nacht door de doodgraver, welke de kostbaarheden, waarmede zij begraven was, wilde stelen, als uit den doode wierde opgewekt, gelijk het opschrift getuigt, en daarna nog 3 zoonen gebaart heeft. Het is bekend dat vader Cats deze geschiedenis, welke anno 1357 gebeurt zijn, in een dichtertlijk kleed heeft gestoken. Het geval is op zig zelfs niet onmogelijk, en het is bekend, dat men verscheidene gelijksoortige vind. Geheel anders zal men echter oordelen van zekere byzonderheid, welke gezegt word er bij gebeurt te zijn, hoewel ook deze door een oud gedenkteeken bewaart word. Men verhaalt namelijk dat de begravene en verezene vrouw 's nachts na haar huis gaande zig bij haaren man dede aandienen, dog dat deze, geen geloof aan de zaak slaande, betuigde dat deze zijne, zo hij dachte, overledene vrouw even zo onmogelijk na naar huis konde zijn gegaan, als dat de paarden over de zolder loopen konden. Maar wat gebeurt? Nauwelijks hadde hij dit gezegt of de paarden loopen uit de stal en klimmen langs de trappen op de zolder. Men ziet ter gedachtenis van dit wonder nog enige paardekoppen uit de bovenvensters van het huis steken, en men verzekert, dat dit hetzelfde huis is, waar gemelde vrouw heeft gewoont.

De Domkerk is een groot gebouw, het welk van buiten een vervallen aanzien heeft. De grootste byzonderheid, welke men aldaar toont, is de heerlijke lijkst, in welke de lichamen der zogenoemde Heilige Drie Koningen, welke de Roomsche kerk Caspar, Melchior en Balthazar noemt, zouden zijn besloten. Om dit geerde heiligdom van nabij te bezien, moet men zich by een cannunik vervoegen, welke men een petit sou in de hand stopt. De kist zelfs is van zwaar verguld zilver, met verheven beeldwerk en zeer kostbare steenen van alle kanten versiert. Men ziet door een glaasje de bekenelen der Heilige Koningen, aan welken de bijgeloovige hunne pater nosters of lapjes van zijde stryken, welke men voor uitmuntend geneesmiddel tegen koorts, hoofdpijn, etc. houd. Na bij de kerk is een winkel, waar men zijde gedrukte lapjes bekomen kan, met

een bijschrift getuigende, dat dezelve de hoofden der H. Drie Koningen aangeraakt hebben. Misschien is er in geen kerk in de waereld waar men zulk een verbazende menigte van Reliquien vind, als die van S. Ursula te Keulen. Alle wanden van de kerk, steenen kisten deur dezelve verspreid, en altaren zijn vervult met zulke heiligdommen; en het is zeker, dat men om alle deze beenderen te vinden een geheel kerkhof heeft moeten ontledigen. Dit kan waar zijn, dog dat dezelve aan zekere S. Ursula en 11.000 maagden hebben toebehoord geloofd zelfs geen geoeffend Roomschezinde, daar men voor lang bewezen heeft dat alles wat van deze S. Ursula en haaren grooten stoet word verhaalt een zotte legende is.

Ook vertoont men in dezelfde kerk nog meer andere overblijfselen, daar zijn 2 doornen uit de Kroon Kristi; een stukje van het H. Kruis, etc. De kruik waarin men zegt dat Kristus het water in wijn veranderde dient met enigen opmerking te worden gezien. Deze kruik is zekerlijk oud, en van een zeer doorschijnen marmer.

's Avonds hebben wij een bezoek afgelegd bij den Baron de Hupsch, welke een zeer uitgestrekte verzameling van natuurlijke zeldzaamheden, kunststukken en oudheden bezit en ook koophandel met deze zaken drijft. *Dingsdag morgen 6 august* ten 6 uren met de gewoone postwagen van Keulen na Aken terug gekeert.

Woensdag 7 August te Aken gezien de Redoute en Vauxhal, op verre na niet zo groot en schoon als dit gebouw zij gte Spa opdoet. In het gebruik is geen verschil, want beide zijn vergaderplaatsen voor grove spelers. Men heeft te Aken veele naaldfabrieken. De staaldraden zelfs worden in Pruissen gemaakt. Er worden veele handen en veele bewerkingen vereischt, eer dezelve tot volkomen en gepolijste naalden worden gemaakt. Het inslaan der Oogen, waartoe een zeer nauwkeurig gezicht vereischt, geschied meestal door kinderen. Men toonde ons een blijk van een bijzonder scherp gezicht door een oog te slaan in een menschen hair, en hier weder een ander hair door te steken.

Voorts hebben wij gezien de zo genoemde kleine reliquien in de kathedrale kerk. Want de groote zijnde een hemd der moedermaagd, de windselen van Kristus, en enige anderen worden alleen om de 7 jaar vertoont, en anders nooit dan aan gekroonde hoofden. Zij zijn besloten in een groote en rondom met ijzer beslagen kist. Om de zogenaamde kleine reliquien te zien heeft men enkel de tusschenkoms van een kannunik nodig, welke men lichtelijk voor een stuk geld (un petit sou) verkrijgt. Men had ons verhaalt, dat hier onder anderen te zien was een arm van Karel den Grootten, van een reusachtige gestalte. Daar nu de geschiedenis getuigt dat die vorst lang van persoon was, hoopte ik hier iets bijzonders te zien. Dog

hoe groot was onze verwondering toen men een gouden of vergulden arm voor de dag haalde, in welke besloten was niet een arm, maar na alle waarschijnlijkheid een scheenbeen van een mensch van middelbare gestalte.

Voorts toont men een handschrift des bijbels, volgens de gemeene latijnsche overzetting, het welk volgens de overlevering in het graf van Karel den Groten zoude gevonden zijn. De Roomsche keizers leggen de hand op hetzelfde bij hunne kroning, en wel by het begin van het Evangelie van Johannes, welk blad ook enigszins bevlekt en uitgesleten is. Onze kannunik dacht dat de bladen van Papyrus Aegijptiaca waaren, en dat het boek zelfs niet lange na de tijden van Hieronijmus geschreven moest zijn. Dog ik heb de rede om aan beide deze meningen te twijfelen.

Men raakt ras verzadigt van dit bezichtigen der zogenaamde reliquien, van alle die huisraad, lappen, vodden, doodsbeenderen, dewelke het bijgeloof der vorige eeuwen heeft geheiligt. De Roomsche kerk, welke in zo vele opzichten de menschelijke rede geweld aandoet houd staande dat de heid derzelve hooger is, eene stelling zekerlijk, welke tegens een gezonde geloofwaardigheid eener overlevering klimmen moet naarmate de Oudredeneering strijt. Het is der moeite waardig om met de eenvoudige opzieders van kloosters en kerken in gesprek te treden. Men merkt dan hoe zeer alle die zotte en laffe sprookjes de hersenen hebben kunnen verbijsteren, en het licht der rede uitblusschen. Het valt dergelijke menschen niet moeilijk alles te gelooven wat hun verhaald word, daar zij van hunne eerste jeugd hun verstand door zo veele grillige voorwerpen hebben bedwelmd, en geleert dat geloof en rede niets met elkander gemeens hebben. Eindelijk leren zij zien en hooren zonder gebruik hunner zintuigen ,en enkel op geloof van anderen.

Niet verre van de Hoofdkerk staat een oude vervallen kapel, in welke men denkt dat aan de geheele stad den naam zoude hebben gegeven (Aix la Chapelle).

De apotheker Koelberg, ook hieromtrent wonende heeft een schone verzameling van natuurlijke zeldzaamheden.

Donderdag 8 August deden wij een tour van Aken na Stolberg, door het dorp Eschweiler, Te Eschweiler ziet men eene machine, aangelegt om het water uit de koolmijnen op te pompen. Deze bestaat uit 6 lagen pompen, ter hoogte van 30 voeten elk boven elkander geplaatst, zo dat dezelve het water opwerken ter hoogte van 180 voeten. Niet verre van daar word een ander werktuig aangelegt, hetwelk eens zo diep zijn zal. De koolmijnen zelfs hebben aldaar dezelfde richting, krommende zig door den grond in de gedaante van een hoefijzer.

Men ziet daaromtrent veele stukken en brokken van een zekere grove leysteen, welke lagen de koolmijnen bedekken. In develte ontdekt men veele versteende afdrukselen van planten. Men heeft veel ophef gemaakt van een vrij groote versteende boom, te dier plaatse voor enige jaaren ter diepte van omtrent 20 voeten onder den grond opgedolven. Dog de Brusselsche Academie, welke dit overblijfsel nader onderzocht, houdt hetzelfde voor geen boom.

Te Stolberg heeft men gieterijen van koperen platen. Het rode koper word gezuivert uit Hongarie derwaards gevoert, en door vermenging met den kalamijnsteen tot geel koper vergoten. Ook is er een vingerhoedfabriek. Dog deze kan men te Aken ook bezichtigen.

Onderweg zagen wij een steenkalk branderij. De mijn welke nabij is geeft den gewonen Namurschen blaauwen steen.

Vrijdag 9 August met de gewone postwagen, welke te 6 uren vertrekt, voortgereist van Aken na Maastricht. In de postwagen een Franciscaner monnik onder ons gezelschap, zijnde een zeer geschikt en wellevend man. Onzen intrek hebben wij genomen in den Maréchal de Turenne, alwaar ook een zeer goede publicque tafel word gehouden.

Na het kabinet van den Hr. Hofman (overleden) gezien te hebben, zijn wij den volgende dag, *Saterdag 10 Augustus*, met de gewone schuit vertrokken na Luik. Dit vaartuig gaat zeer langzaam voort, en wij hadden bijkans 9 uren noodig tot deze reis. Men verveelt zich echter hier minder, wijl de Maas hier en daar zeer schoone gezichten geeft. Des avonds ten half 7 te Luik komende, hebben wij wederom onzen intrek genomen by du Pont.

Zondag 11 August. hebben wij een tour gedaan na Chaud-fontaine bij Luik, op de weg van Spa, Men ontmoet op deze weg een kleine rivier, met verscheidene watervallen, alsook schone gezichten, welke de kronkelende Maas, en de hoogtens uitleveren. Men heeft te Chaud-fontaine ook warme baden.

Voor den middag zijn wij na Luik weder gekeert. Na den middag gezien de kerk van S. Jacob, met een grootsch en zwaar verguld gewelf. Men ziet aldaar ook twee beelden van toetssteen, levensgrote.

De kerk van Baurepas is een abdij der orde der Praemonstanten. Dit gebouw is voor 2 jaaren voltooit niet zonder smaak.

Men laat den vreemdeling den tuin zien, doch dezelve vertoont niets merkwaardigs.

Verder bezagen wij de wijnbergen omtrent de stad, waar wij ook van de jongstgewassen wijn proefden. Dezelve heeft veel overeenkomst met den zoogenaamden roden bleekert. Men heeft er ook witten wijn.

Van de Citadelle der Stad heeft men uitmuntende gezichten, daar men ver boven de hoogste toorns verheven is.

Wij hebben ook gezien de vuurmachine, welk elf slagen in de minuut doet en welke stoombuis 4 voeten diameter heeft. Dezelve werkt het water op door elf pompen, boven elkander geplaatst, ter hoogte van 600 voeten.

Maandag 12 August tegen den middag met de schuit na Maastricht wedergekeert. Deze vaart was korter, wijl men de rivier afvaart.

Gewandelt door den S. Pietersberg na een Franciscaner klooster, hetwelk men de naam van Slavante geeft. Om deze onderaardschen tour te doen moet men een bekwame wegwijzer, die een fakkel draagt, mede nemen. Veele duizenden namen ziet men op de stene gegraveert, en geschreven, van luiden, welke deze wandeling gedaan hebben. Men staat verwondert over de overgrote menigte van wegen, of onderaardsche gangen, door den steen uitgehouwen, in welke men lichtelijk zoude kunnen verdwalen, indien men geen der plaatse kundig mensch mede name. Wij proefden van het water, hetwelk van boven uit den berg lekt, en helder is als crystal.

Het klooster zelfs, zo straks genoemd, heeft een zeer aangename legging aan de Maas, met schone gezichten. Men zet er den vreemdeling enige verversing voor, welke, en door een stuk gelds aan een der monniken te geven betaalt.

Sondagmorgen 18 August vertrokken na 's Bosch. De weg was zeer slegt en onaangenaam. 's Nachts sliepen wij te Eindhoven, zijnde een vrij welvarende plaats.

Maandag 19 August zijn wij omtrent des middags te 's Bosch gekomen, en hebben aldaar onzen intrek genomen in de Goude Leeuw. Gezien de glasblazerij, alwaar men ook fijn glas vervaardigt.

Dingsdag 20 August zijn wij voortgereist na Schoonhoven, beziende onderweg het Slot Loevestein, alwaar men nog de plaatsen vertoont, waar H. de Groot, de Remonstrantsche predikanten, en andere Staatsgevangenen hun verblijf hebben gehad. Op de kamer van H. de Groot ontmoet men een menigte klinkdichten op dien beroemden man en dezelfs lotgevallen spelende.

Te Schoonhoven hebben wij gelogeert in den Doelen, en zijn den volgenden morgen 21 Augustus over Gouda en Leiden terug gekeert na Haarlem.